

WIKARIUSZE KATEDRY PŁOCKIEJ W XIII — POŁ. XV W. CZ. 2. ZAGADNIENIA WYBRANE

Wstęp

Zagadnienie wikariuszy katedry płockiej w średniowieczu nie zostało do tej pory opracowane — w sposób syntetyczny — nie tylko pod względem prozopograficznym¹ (dotyczy to również innych katedr polskich w tym okresie), ale także z punktu widzenia prawno-ustrojowego². Nie próbowano — jak dotąd — określić precyzyjnie genezy powołania kolegium wikariuszy katedry płockiej (czy też początkowo tylko zastępców pojedynczych kanoników nie tworzących grupy o charakterze korporacyjnym), zwłaszcza na tle porównawczym, ogólnopolskim a także zachodnio-europejskim. Geneza ta była w pewnym sensie podobna do innych katedr (np. niektórych polskich i niemieckich) z powodu uniwersalnych tendencji istniejących w kościele europejskim w średniowieczu. Mimo to warto jednak badać, czy i jakie były cechy spęcyficzne tej grupy duchowieństwa katedralnego w Płocku na tle ogólnopolskim. Wszystkie prezentowane poniżej zagadnienia autor chciałby przedstawić na tle wybranych katedr niemieckich³.

¹ Zob. mój artykuł pt. *Niższe duchowieństwo katedralne w Polsce średniowiecznej. I Wikariusze katedry płockiej XIII — poł. XV w. Cz. 1. Skład osobowy*, w: *Nasza Przeszłość* (dalej cyt.: NP) t. 76: 1991.

² A. J. Nowowiejski, poświęcił, co prawda, wikariuszom płockim jeden z podrozdziałów swojej pracy pt. *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930 s. 310–316, jednak przedstawiona tam problematyka odnosi się do czasów późniejszych, tj. od XVI do pocz. XIX w. Wikariusze jako niższy kler katedralny zostali natomiast pominięci w monografii W. Góralskiego, *Kapituła katedralna w Płocku XII–XVI w.*, Płock 1979.

³ Wybór wynikał z częściowego tylko opracowania interesujących mnie zagadnień dla tych kościołów katedralnych, ale także z powodu ograniczonego dostępu do literatury przedmiotu.

W literaturze historycznej dotyczącej katedry plockiej nie opracowano do tej pory zagadnień, które charakteryzowałyby typy wikariuszy, ich liczebność, święcenia, prawa i obowiązki oraz uposażenie. Problematyka ta była przedstawiana prawie wyłącznie w syntezach dotyczących kapituł (jako instytucji) lub wyższego duchowieństwa katedralnego (prałatów i kanoników). Tak było w przypadku katedr w Gnieźnie ⁴, Poznaniu ⁵ i Wrocławiu ⁶. Osobną monografię poświęcił wikariuszom wrocławskim Stanisław Chodyński ⁷. Jest ona jednak bardziej przydatna dla okresu nowożytnego. Natomiast na marginesie wydanych statutów wikariuszy krakowskich pisała o tej grupie duchowieństwa Zofia Leszczyńska ⁸. Wikariuszom katedralnym poświęcają nieco uwagi autorzy monografii prawno-ustrojowych wybranych kapituł katedralnych w Niemczech, takich jak np. w Liège ⁹, Trewirze ¹⁰, Moguncji ¹¹, Halberstadt ¹², Magdeburgu ¹³, Miśni ¹⁴.

Warto więc chyba pokazać interesującą nas grupę niższego kleru katedralnego w Płocku na nieco szerszym tle porównawczym. Z zestawienia literatury – przede wszystkim polskiej – wynika, iż jest ona dla podjętej tematyki stosunkowo skromna. Konieczne więc będzie częste odwoływanie się do materiału źródłowego. Źródła informujące o ustanowieniu, organizacji i działalności wikariuszy plockich

⁴ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej*, t. 1, Gniezno 1883 s. 122–125; B. Binder, *Das Domkapitel zu Gnesen. Seine Entwicklung bis zur Mitte des 15 Jahrhunderts*, Geifswald 1912 s. 37–44.

⁵ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1959 s. 690–699.

⁶ K. Doła, *Wrocławska kapituła katedralna w XV w.*, Lublin 1983 s. 297–300.

⁷ S. Chodyński, *Wikariusze katedry wrocławskiej*, Włocławek 1912.

⁸ Z. Leszczyńska, *Średniowieczne statuta wikariuszów katedry krakowskiej*, w: NP t. 10: 1959 s. 391–408.

⁹ J. Görres, *Das Lütticher Domkapitel bis zum 14 Jahrhundert*, Berlin 1907.

¹⁰ H. Bastagen, *Die Geschichte des Trierer Domkapitels im Mittelalter*, Paderborn 1910.

¹¹ E. F. Biskamp, *Das Mainzer Domkapitel bis zum Ausgang des 13 Jahrhunderts*, Marburg 1909.

¹² A. Brackmann, *Urkundliche Geschichte des Halberstädter Domkapitels im Mittelalter. Ein Beitrag zur Verfassung und Verwaltungsgeschichte*, w: „Zeitschrift Harz-Vereins für Geschichte und Altertumskunde” H. 32: 1899.

¹³ E. Weber, *Das Domkapitel von Magdeburg bis zum Jahre 1567. Ein Beitrag zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der deutschen Domkapitel*, Halle 1912.

¹⁴ K. von Brunn von Kauffungen, *Das Domkapitel von Meissen im Mittelalter*, Meissen 1902.

nie są zbyt bogate, mają natomiast różnorodny charakter. Są wśród nich liczne dokumenty (ten typ źródła zdecydowanie przeważa), a z nich dla tematu największe znaczenie mają dwa rozporządzenia: bpa Ścibora z 13 września 1388 r. ¹⁵ i bpa Jakuba z Korzkwi z 30 września 1402 r. ¹⁶, dotyczące ustanowienia i odnowienia kolegium wikariuszy wieczystych katedry plockiej, ich liczebności, praw i obowiązków oraz uposażenia. Pozostałe, stosunkowo liczne dokumenty, informują przede wszystkim o nadaniach na rzecz wikariuszy, fundacjach altarii, bądź prowadzonych przez tę grupę duchowieństwa częstych sporach majątkowych. Znaczna część tych źródeł to archiwalia pochodzące z Archiwum Diecezjalnego w Płocku, które nie były do tej pory publikowane. Interesujące informacje o organizacji, zadaniach i działalności wikariuszy plockich znajdujemy ponadto w najstarszym – zdaniem Wojciecha Góralskiego – zbiorze statutów kapituły plockiej, skodyfikowanym i ogłoszonym przez bpa Jakuba z Korzkwi na sesji kapituły generalnej 26 stycznia 1423 r. ¹⁷ Wśród nich znalazło się 11 najstarszych statutów kapitułnych, które wspomniany biskup nadał kapitule plockiej podczas synodu diecezjalnego w 1398 r. ¹⁸ Stosunkowo niewiele informacji na temat wikariuszy znalazło się w zachowanych od lat trzydziestych XV w. aktach kapituł.

Warto pokrótce scharakteryzować źródła ważne dla zagadnienia organizacji wikariuszy działających w innych polskich katedrach. I tak, ordynacja wydana dla wikariuszy poznańskich przez bpa Andrzeja Zarębę w 1300 r. regulowała najistotniejsze sprawy związane z funkcjonowaniem tamtejszego kolegium. Została ona potwierdzona przez bpa Jana Łodźię w 1345 r. ¹⁹ Ważne informacje na temat tamtejszych wikariuszy znalazły się także w pierwszym zbiorze statutów kapituły poznańskiej pochodzącym z 1462 r. ²⁰ Z początku XIV w., dokładnie z 1301 r., pochodzi statut kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej, zachowany co prawda dopiero w redakcji z końca XV w. ²¹ Najstarszy (niedatowany) statut wikariuszy krakowskich powstał

¹⁵ KodMaz nr 114.

¹⁶ *Zb. dok. i list* nr 143. Został on wznowiony przez tegoż biskupa 20 września 1405 r. na prośbę wikariuszy katedralnych, *tamże*, nr 65.

¹⁷ Wydał go J. Sawicki, w: *Concilia Poloniae*, t. 6, Warszawa 1952 s. 181–265; Zob. W. Góralski, (dz. cyt.), s. 213 i 217.

¹⁸ Wymienia je W. Góralski, *dz. cyt.*, s. 213 przypis 179.

¹⁹ KodWlkp t. 6 nr 64 i 137.

²⁰ SCPozn s. 488–504.

²¹ J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, t. 1, Breslau 1860 s. 672–690, który przedrukował znaczną ich część.

zapewne w pierwszych dwudziestu latach XV w., natomiast z 1438 r. pochodzi pierwszy statut datowany²². Wiadomości do dziejów i organizacji wikariuszy gnieźnieńskich – poza dokumentami – znajdują się w statutach tejże kapituły spisanych w 1468 r.²³ Natomiast organizację i działalność wikariuszy wrocławskich naświetlają w dużej mierze statuty tychże z 1470 r.²⁴ Badając zagadnienia dotyczące wikariuszy tej katedry należy posiłkować się – szczególnie dla okresu wcześniejszego – dokumentami oraz aktami kapituły wrocławskiej²⁵.

1 Geneza i chronologia powstania

Wikarie katedralne z określonym uposażeniem należały do kategorii beneficjów kościelnych²⁶. Wikariusze nie wchodziłi do kapituły katedralnej (chyba, że wyjątkowo ich uposażeniem była prebenda kanonicka) i często nazywano ich „beneficjarii inferiores seu mansionarii”. Pojęcie wikariusza będąc starał się interpretować szeroko, rozciągając je zarówno na tych, którzy wykonywali swoje obowiązki w katedrach biskupich mocą swego urzędu, lecz w zastępstwie kogoś innego, jak też na samodzielnych wikariuszy-altarystów.

Zdaniem Othmara Heggelbachera, wikariusze pojawili się w Europie Zachodniej już w XI w. w wyniku upadku vitae communis w kapitułach katedralnych. Ważną przyczyną ich ustanowienia – będącą jednak konsekwencją upadku życia wspólnego w środowiskach kanonickich – było zaniedbywanie przez członków tych kolegiów sprawowania kultu Bożego w katedrze, spowodowane koniecznością zarządzania przez prałatów i kanoników majątkiem prebendalnym oraz kumulacją przez tychże coraz liczniejszych beneficjów²⁷. Tę opinię podzielają również autorzy syntetycznych opracowań dotyczących dziejów i organizacji kościoła w Niemczech, tj. Albert Hauck, Albert

²² Z. Leszczyńska, *dz. cyt.*, s. 391–392.

²³ SCGnezn s. 359–487.

²⁴ SVEV s. 203–223.

²⁵ Statuty tejże kapituły pochodzą dopiero z 1500 r. Zob. *Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Kraków 1916 s. 1–81. Tam też opr. przez J. Fijałkę, *Bibliografia ustawodawstwa kapitulnego w Polsce*, s. VIII–CCXXI.

²⁶ *Beneficjum*, opr. J. Rybczyk, *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1985 s. 262–265.

²⁷ Zob. hasło „Chorvikarie”, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 2, Freiburg 1986 kol. 1033.

Werminghoff i Hans Erich Feine. Zwracają oni wszakże uwagę, iż o wikariuszach katedralnych można mówić dopiero w XII w.²⁸ Warto przytoczyć szczegółową opinię Hansa Ericha Feine, który rolę wikariuszy katedralnych – a tym samym ich genezę – upatrywał w konieczności pełnienia służby pomocniczej, zwłaszcza w zakresie sprawowania czynności liturgicznych w chórze i przy ołtarzach licznie fundowanych w katedrach²⁹. Ciekawy pogląd prezentuje Aleksander Fajęcki, który uważa, iż prałaci i kanonicy będąc wybitniejszymi zarówno pochodzeniem, stanowiskiem, a często też i wykształceniem, byli wykorzystywani przez książąt i biskupów do ważnych posług w sprawach państwa i Kościoła i nie mogli należycie sprawować obowiązków kościelnych³⁰. Podobnie o genezie ustanowienia wikariuszy katedralnych, pełniących rozmaite funkcje zastępcze, piszą autorzy wspomnianych już monografii kapituł katedralnych w Niemczech³¹. Warto zaakcentować zdanie Elarda Friedricha Biskampa, który przyczyny pojawienia się wikariuszy katedralnych w Moguncji upatrywał w określonych możliwościach ekonomicznych korporacji kanonickiej. W momencie bowiem, gdy w tejże kapitule brakowało kanoników – z przyczyn podanych wyżej – dla sprawowania kultu Bożego, a liczby prebend kanonickich nie można było zwiększyć ze względu na niewystarczające środki materialne, ustanawiano duchownych zwanych vicarii lub chori socii, przyznając im niższe dochody³².

Przy określeniu chronologii pojawienia się wikariuszy należy przyjąć pewne założenie. W innym czasie pojawili się bowiem duchowni określane mianem vicarii temporales (usuwalni) oraz perpetui, jako osobiści zastępcy prałatów i kanoników, którzy czerpali dochody z ich prebend. Inną zaś rolę pełniła i w oparciu o inne prawa i dochody funkcjonowała fraternitas lub congregatio vicariorum.

Wikariusze jako osobiści zastępcy kanoników (zarówno czasowi, jak i wieczyści) pojawiali się w omawianych katedrach niemieckich po raz pierwszy kolejno w: Moguncji, Halberstadt i Liège na prze-

²⁸ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschland*, t. 5 cz. 1, Leipzig 1911 s. 199–200; A. Werminghoff, *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*, Berlin 1913 s. 147; H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, Bd. I *Die Katholische Kirche*, Weimar 1955 s. 342.

²⁹ H. E. Feine, *dz. cyt.*, s. 342.

³⁰ A. Fajęcki, *Wikariusze*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. 41–42, Warszawa 1915 s. 41–42.

³¹ Np. J. Görres, *dz. cyt.*, s. 60–61; K. von Brunn von Kauffungen, *dz. cyt.*, s. 162–163; A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 32.

³² E. F. Biskamp, *dz. cyt.*, s. 47.

łomie XI i XII w., Magdeburgu — 1199 r., Miśni — 1214 r. i Trewirze — 1215 r.³³ Z kolei kolegia wikariuszy najwcześniej ukształtowały się w Halberstadt — ok. 1200 r., Moguncji — 1294 r., Liège — w XIII w., Magdeburgu — 1300 r.³⁴ Oczywiście, z tego okresu pochodzą już informacje o ukształtowanych kolegiach. Jest to więc typowy terminus ante quem omawianego zjawiska. Nabycie praw kolegium było — w moim przekonaniu — wyrazem dążeń do integracji tych środowisk duchownych. Korporacja była więc instrumentem ich obrony wobec wyższego duchowieństwa katedralnego.

Jak na tym tle przedstawia się zagadnienie genezy i chronologii pojawiania się wikariuszy katedralnych w Polsce średniowiecznej? Z przyczyn podanych wyżej i wynikających m. in. z uniwersalizmu Kościoła, pojawienie się tej grupy duchowieństwa w katedrach polskich ma podobny charakter do niektórych katedr niemieckich. Wspominają o tym autorzy prac poświęconych częściowo np. wikariuszom gnieźnieńskim, poznańskim, wrocławskim i wrocławskim³⁵. Genezy i chronologii ustanowienia wikariuszy katedralnych w Płocku nie omawia Antoni Julian Nowowiejski³⁶, nie ma jednak powodu wątpić, aby akurat w przypadku Płocka zjawisko to miało odmienne podłoże.

Odrębnym, bardziej złożonym zagadnieniem, jest określenie chronologii pojawiania się wikariuszy katedralnych w Polsce średniowiecznej. Wielorakość typów tychże zakłóca uzyskanie przejrzystego obrazu w tej kwestii. Oczywiście, w pierwszym rzędzie należy określić, kiedy pojawili się w Polsce wikariusze katedralni pełniący głównie funkcje osobistych zastępców prałatów i kanoników (choć nie wyłącznie tych dwóch grup). Wiadomo bowiem, na co wskazują nadawane im stosunkowo późno ordynacje i statuty, iż grupy wikariuszy uzyskiwały prawa kolegiałne wraz z prawem stanowienia o sprawach wewnętrznych i majątkowych zapewne niewiele wcześniej, jak na przełomie XIII i XIV w., np. w Poznaniu najpóźniej w 1300 r., Wrocławiu — 1301 r.³⁷ Jest to właściwie porównywalne z sytuacją w niektórych katedrach niemieckich.

Z kolei pierwsza wzmianka o wikariuszu jako zastępcy duchownego posiadającego prebendę w kościele katedralnym ma dosyć niety-

³³ Tamże, s. 48; A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 32; J. Görres, *dz. cyt.*, s. 61; E. Weber, *dz. cyt.*, s. 163; H. Bastagen, *dz. cyt.*, s. 159.

³⁴ A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 32; E. F. Biskamp, *dz. cyt.*, s. 50; J. Görres, *dz. cyt.*, s. 62; E. Weber, *dz. cyt.*, s. 45.

³⁵ J. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 122; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 690; K. Dola, *dz. cyt.*, s. 297–298; S. Chodyński, *dz. cyt.*, s. 5.

³⁶ A. J. Nowowiejski, *dz. cyt.*, s. 310.

powy charakter. Owa wikaria została wymieniona już w dokumencie papieża Innocentego III z 2 sierpnia 1201 r., zatwierdzającym nadanie przez Arnolda, biskupa poznańskiego, i tamtejszej kapituły, prebendy w kościele poznańskim zakonowi joannitów. Jak rozumiem treść interesującego nas dokumentu, joannici mieli pobierać dochody z owej prebendy, przeznaczając część z nich na utrzymanie zastępcy określonego mianem wikariusza, resztę zaś na dofinansowanie szpitali³⁸. Pierwsi wikariusze — osobiści zastępcy prałatów i kanoników katedralnych — pojawiają się niewiele później. Na dokumencie Gerarda, opata św. Wincentego we Wrocławiu, z 1206 r. spotykamy poza prałatami tamtejszej kapituły katedralnej, 6 wikariuszy (dwóch Wiktorów, Lambert, Bogusza, Ludwik i Nanker)³⁹. W 1210 r. świadkiem dokumentu Wincentego, bpa krakowskiego, był m. in. subkustosz Henryk, zastępca ówczesnego kustosa Mikołaja, także występującego na owym dokumencie⁴⁰.

Należy tutaj zaznaczyć, iż podobnie jak subkustosz był zastępcą kustosa, tak np. wicedziekan, magister puerorum, rector scholae czy succentor pełnili role: pierwszy — zastępcy dziekana, dwaj następni — scholastyka a trzeci — kantora. Posiadali oni w niektórych katedrach bądź to wikarię manualną (beneficium manuale — nadający miał wolną rękę i w każdej chwili mógł odebrać urząd) np. w Krakowie⁴¹, bądź wikarię wieczystą z prawem nieusuwalności, np. w Miśni⁴², lub nawet w pewnych okresach prebendę kanonicką, np. w Poznaniu czy Płocku⁴³. W 1212 r. na dokumencie Radwana i Pęśława, kanonika krakowskiego, poza grupą świeckich i członków kapituły katedralnej krakowskiej, świadczyło już 5 tamtejszych wikariuszy: Stefan, Mikołaj, Piotr, Herman i Zdzisław⁴⁴. Aż 12 wikariuszy katedralnych poznańskich wystąpiło 30 listopada 1218 r. na dokumencie tamtejszego biskupa Pawła. Byli to: Wojciech, Szymon, Filip, Roodger, Euzebiusz, Arnold, Stefan, Błażej, Mikołaj, Fryderyk, Janik

³⁷ KodWlkp t. 6 nr 64; J. Heyne, *dz. cyt.*, s. 672.

³⁸ KodWlkp t. 1 nr 37 („... in eadem ecclesiae probendam vobis pia libertate concessit, ita, quitquid expensis vicarii, quem statuētis ibidem, contingerit superesse, per manum vestram in subsidium transeat infirmorum...”).

³⁹ KodDKK t. 1 nr 6.

⁴⁰ KodMłp t. 2 nr 380.

⁴¹ Długosz LBen t. 1 s. 95–96 (jest to stan prawny odnoszący się do drugiej połowy XV w.).

⁴² K. von Brunn von Kauffungen, *dz. cyt.*, s. 164–165.

⁴³ KodWlkp t. 1 nr 212 (1238 r.) Na temat subkustoszy w katedrze płockiej zob. mój artykuł opisany w przypisie 1.

⁴⁴ KodDKK t. 1 nr 8.

i Degno (?)⁴⁵. Pierwsi znani wikariusze katedry gnieźnieńskiej pojawili się w 1236 r. na dokumencie księcia wielkopolskiego Władysława. Byli to: Piotr, Zygryd, Paweł i Mikołaj⁴⁶. O wikariuszach wrocławskich dowiadujemy się dopiero z dokumentu Macieja, bpa wrocławskiego, z 16 sierpnia 1356 r., w którym została dotowana altaria w kościele katedralnym na prośbę Boguchwała, scholastyka wrocławskiego. Dokument ów wspomina, iż kapelanem tej altarii winien być ksiądz „de numero vicariorum chori ecclesie Wladislaviensis”⁴⁷.

Pierwszym znanym wikariuszem w katedrze plockiej był subkustosz Jakub z dokumentu Tomasa, bpa plockiego, z 12 grudnia 1289 r., który jako zastępca prałata kustosza, posiadał uposażenie w postaci prebendy kanonickiej⁴⁸. Wchodził więc równocześnie w skład korporacji kanonickiej w Płocku. Subkustosze są jedynymi znanymi wikariuszami – zastępcami prałatów w katedrze plockiej co najmniej do 29 grudnia 1346 r., kiedy to wystąpili tylko raz, nieznanymi bliżej dwaj wikariusze wieczyści katedry plockiej – Jakub i Jan⁴⁹. Wikariusze płoccy pojawiają się stosunkowo rzadko w źródłach (szczególnie imiennie), właściwie aż do lat osiemdziesiątych XIV w. Faktycznie jeszcze tylko raz w dokumencie Klemensa bpa plockiego z 5 kwietnia 1354 r., dotyczącym dotowania altarii św. Mikołaja w katedrze plockiej, ufundowanej przez Andrzeja z Łuczyc h. Stary Koń, kantora plockiego, wspomina się – jednak nie imiennie – o wikariuszu katedry – altaryście. Przy ołtarzu tym – wspomina dokument – służbę Bożą winien sprawować i stosowne dochody pobierać wyłącznie „vicarius et sacerdos eiusdem ecclesie cathedralis, nec canonicus aliquis, nec alia quavis persona”⁵⁰.

Przedstawione wzmianki źródłowe dotyczą – rzecz jasna – różnych typów wikariuszy katedralnych i nie wspominają o istnieniu przy katedrze plockiej ukształtowanego już kolegium wikariuszy. Pierwszą wiadomością źródłową, która wskazuje na istnienie takowego jest dokument Stanisława, bpa plockiego, z 10 października 1374 r.⁵¹ Bis-

⁴⁵ KodWlkp t. 1 nr 104.

⁴⁶ *Tamże*, nr 199; Zob. B. Binder, *dz. cyt.*, s. 37.

⁴⁷ DKM nr 76 s. 250–251.

⁴⁸ NKodMaz nr 82 a; Uzupełnia to ustalenia W. Góralskiego, *dz. cyt.*, s. 84, który pierwszego subkustosza wymienił dopiero dla 1376 r.

⁴⁹ NKodMaz nr 277.

⁵⁰ *Tamże*, nr 328.

⁵¹ Trzydzieści nie drukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku (dalej: 13 dok. ArWł), wyd. S. Librowski, w: ABMK t. 55: 1987 nr 9.

kup ów wmieszał się do apelacji Zbyluta, bpa wrocławskiego, skierowanej do papieża Grzegorza XII z powodu obłożenia przez biskupa plockiego ekskomuniką własnych diecezjan i poddanych Zbyluta z majątków Ciechocin i Rudawy, którzy zalegali w uiszczaniu dziesięcin wikariuszom katedry plockiej⁵². Od tej pory liczba informacji źródłowych o kolegium wikariuszy plockich, systematycznie rośnie, aż do 13 września 1388 r., kiedy to bp Ścibor oznaczył dochody kolegium 12 wikariuszy wieczystych katedry plockiej⁵³. Wiek XV przynosi już stosunkowo obszerny materiał na ich temat.

Przyczyny ustanowienia wikariuszy plockich nie odbiegały od tych, jakie stwierdzamy w innych katedrach polskich czy wybranych niemieckich. Wikariusze – jako zastępcy prałatów i kanoników – pojawili się w katedrze plockiej stosunkowo późno, gdyż dopiero pod koniec XIII w. Także nie wcześniej jak na połowę XIV w. należy datować powstanie kolegium wikariuszy wieczystych. Kolegium, być może, już wówczas miało pewne prawa do stanowienia o sprawach wewnętrznych i majątkowych (choć sam fakt posiadania wspólnych dochodów nie jest jeszcze wystarczającą przesłanką).

2 Typy – terminologia

Zagadnienie to nie należy do łatwych, szczególnie jeśli chcemy omówić typy wikarii występujące w katedrach polskich, głównie ze względu na stosunkowo skąpą podstawę źródłową. Zaczniemy wobec tego od pokazania go w niektórych katedrach niemieckich. Jest to właściwsze z dwóch powodów: a) problematyka ta została już dla tych ośrodków kościelnych znacznie lepiej opracowana; b) zapoznanie się z typami wikarii istniejącymi w wybranych katedrach niemieckich pozwoli zanalizować to zagadnienie w sposób porównawczy. Umożliwi równocześnie pokazanie tego co zostało przejęte oraz tego co ewentualnie stanowiło nowość w polskich rozwiązaniach prawno-ustrojowych.

Josef Görres określił dla katedry w Liège dwie grupy wikariuszy. Pierwszy typ to osoby zastępcy prałatów i kanoników, a także zastępcy cesarza i biskupa, którzy jako jedyni w tej grupie byli wieczyści, otrzymywali większy dochód oraz mieli dodatkowo prawo do

⁵² *Tamże*, „... quod duabus annis et ultra vicariis sive mansionariis ecclesie mee Plocensis supradicte decimas campestris manipulatim solvere noluerint”.

⁵³ Przede wszystkim *Zb. dok. i list.* nr 44, 46, 49; ArPł perg. nr 78, 86.

służby Bożej przy głównym ołtarzu. Prawo prezentacji na te wikarie – poza dwiema ostatnimi – należało do prałatów i kanoników, następnie zaś przeszło do dziekana katedry. Drugi typ to wikariusze właściwi, którzy dzielili się na wieczystych, bez prawa posiadania innych beneficjów, którzy byli ponadto wyjątkowo zobowiązani do składania przysięgi wierności kapitule oraz wikariuszy ad nutum – usuwalnych, o mniejszych prawach, ale także obowiązkach ⁵⁴.

Elard Friedrich Biskamp podaje określenia źródłowe wikariuszy katedralnych w Moguncji jako vicarii lub chori socii, nie dokonując ich typologii. Najważniejszą rolę wśród nich odgrywał jednak vicarius regius (czasem nosił tytuł vicarius imperatoris), który był mianowany przez cesarza (chodzi tu o prawo prezentacji) i miał z tego tytułu pierwszeństwo przed innymi wikariuszami katedry ⁵⁵.

Ciekawą typologię proponuje Albert Brackmann dla katedry w Halberstadt. Dzieli on wikariuszy na dwie grupy: vicarii temporales, którzy pojawili się wcześniej oraz vicarii perpetui. Istniały dwie kategorie wikariuszy wieczystych – maiores i minores. Vicarii maiores byli ustanawiani przez prałatów i kanoników (wiodącą rolę odgrywali wikariusze prepozyta i dziekana) i jako jedyni spośród wikariuszy mieli prawo do miejsca w chórze obok kanoników i do służby Bożej przy głównym ołtarzu. W tej grupie byli również tacy, którzy nie mieli obowiązku zastępowania określonych kanoników – nadanie takiej wikarii leżało w gestii dziekana kapituły. Uzyskanie wikarii większej wiązało się z koniecznością posiadania odpowiednich, nie zawsze jednak kapłańskich święceń. Wikariusz prepozyta tejże kapituły był zobowiązany do posiadania święceń diakona ⁵⁶. Vicarii minores nie mieli początkowo miejsca w chórze oraz prawa do służby Bożej przy głównym ołtarzu. Mieli zaś obowiązek służby chórowej, tj. czytali lekcje, śpiewali responsoria, ale nie jako zastępcy kanoników, lecz jako chori socii.

Z kolei Erich Weber określa wikariuszy w katedrze magdeburskiej jako: vicarii temporales, manuales, ad nutum removibiles oraz vicarii perpetui. Tych ostatnich także dzieli na maiores i minores. Do wikariuszy większych zalicza tych, którzy zastępowali prałatów i kanoników. W grupie tej szczególnie miejsce posiadali summi vicarii tj. wikariusze prepozyta i dziekana ⁵⁷. Przedstawiona typologia zbliżona jest swym charakterem do występującej w Halberstadt.

⁵⁴ J. Görres, *dz. cyt.*, s. 63 i 67.

⁵⁵ E. F. Biskamp, *dz. cyt.*, s. 47–48.

⁵⁶ A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 32–33.

⁵⁷ E. Weber, *dz. cyt.*, s. 45–47.

Nieco inaczej widział zagadnienie wikariuszy w katedrze miśnieńskiej Kunz von Brunn von Kauffungen, dzieląc ich na większych i mniejszych. Tych pierwszych, którzy zastępowali wyższe duchowieństwo katedralne, różnicuje na wieczystych i czasowych. Wśród wikariuszy wieczystych byli tylko zastępcy dwóch najwyższych prałatów kapituły tj. prepozyta i dziekana. Wikariusze ci nosili w pewnym okresie wymowną nazwę – oculus praepositi i oculus decani ⁵⁸. Przedstawiony podział w jakimś sensie, chociaż nie do końca, przypomina sytuację istniejącą w katedrze w Liège.

Ogólny obraz jest więc następujący: wikariusze dzielili się przede wszystkim na zastępców prałatów i kanoników (ci posiadali przeważnie beneficja wieczyste, niekiedy tylko czasowe) oraz na wikariuszy spełniających inne funkcje pomocnicze w katedrze, bez obowiązku zastępowania wyższego duchowieństwa katedralnego (mieli zarówno beneficja wieczyste, jak i czasowe). Patrząc na te rozwiązania łącznie nasuwa się pytanie o przyczyny istniejących podobieństw i różnicowań w rozwiązaniach prawno-ustrojowych. Nie było to spowodowane związkami zależności: diecezja – metropolia. Widzimy bowiem nieco odmienne rozwiązania w Miśni i metropolitalnym Magdeburgu, natomiast podobne właśnie w Magdeburgu i Halberstadt (archidiecezja moguncka) oraz Miśni i Liège (archidiecezja kolońska). Trudno także dopatrzeć się związków wynikających z bliskości terytorialnej. Byłoby to ewentualnie możliwe w przypadku Magdeburga i Halberstadt, wykluczone jednak w przypadku Miśni i Liège. Możliwe, iż przyczyna zbliżonych lub identycznych rozwiązań prawno-organizacyjnych w omawianych katedrach – oprócz pewnych uniwersalnych tendencji – tkwiła w przepływie ludzi, dużej mobilności biskupów, prałatów i kanoników, którzy przynosili wzorce rozwiązań prawnych. Trzeba wreszcie brać pod uwagę także określone potrzeby danego środowiska katedralnego, a zwłaszcza jego możliwości ekonomiczne.

Spójrzmy na to zagadnienie w katedrach polskich, w tym także w katedrze plockiej. Zaczniemy przegląd od katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej. Spotykamy tam wikariuszy wieczystych i czasowych. Wspomina o tym dokument abpa Jarosława z 25 kwietnia 1354 r. ⁵⁹ Wynika z niego ponadto, iż wikariusze gnieźnieńscy byli osobistymi zastępcami prałatów i kanoników utrzymywanymi z dochodów ich prebend. Konsekwencją tego było również prawo prezentacji nowych

⁵⁸ K. von Brunn von Kauffungen, *dz. cyt.*, s. 163.

⁵⁹ KodWkp t. 3 nr 1322; Por. J. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 122–123; B. Binder, *dz. cyt.*, s. 37.

wikariuszy, które należało do członków kapituły. Instytucja kanoniczna tychże była przywilejem dziekana lub wicedziekana kapituły katedralnej⁶⁰. Należy dodać, iż wikariusze gnieźnieńscy byli także zastępcami prałatów kapituły tj. dziekana – wicediekan, kustosza – subkustosz, kantora – precentor (zwierzchnik kolegium mansjonarzy), scholastyka – magister scholae (nie zawsze), kanclerza – notariusz⁶¹. Oprócz wikariuszy wieczystych pełniących funkcje zastępców kanoników, byli jeszcze wikariusze wieczysti – altaryści. Ta kategoria duchownych powstała głównie z racji włączenia części altarii w katedrze gnieźnieńskiej do uposażenia kolegium wikariuszy wieczystych. Ponadto istnieli w Gnieźnie wikariusze – altaryści, którzy należeli do kategorii non perpetui, czyli posiadali beneficja czasowe⁶².

W katedrze gnieźnieńskiej funkcjonowało również kolegium 10 mansjonarzy (mansionarii manuales sint non perpetui ad nutum removibiles) ustanowione przez abpa Mikołaja 29 kwietnia 1422 r. i odnowione dokumentem abpa Wojciecha z 14 czerwca 1426 r.⁶³ Na jego czele – jak już wspomniano – stał precentor, a prawo patronatu przysługiwało kapitule katedralnej. Bruno Binder uważa, iż mansjonarze byli zastępcami wikariuszy katedralnych. Jego zdaniem w poł. XV w. mansjonarze byli jedyną kategorią duchowieństwa katedralnego w Gnieźnie troszczącego się o służbę Bożą⁶⁴.

Z kolei w katedrze poznańskiej już w XIII w. istnieli tylko wikariusze non perpetui tj. manualni, będący jednak osobistymi zastępcami prałatów i kanoników, przez nich ustanawiani i usuwani⁶⁵. Dopiero ordynacja bpa poznańskiego Andrzeja Zareby z 20 listopada 1300 r. stworzyła 33 wikarie wieczyste odpowiadające liczbie prałatów i kanoników⁶⁶. W skład tego kolegium wchodził także wikariusze wieczysti, którzy byli jednak uposażeni na konkretnej altarii, a nie z dochodów prebendalnych kanoników⁶⁷. Podobnie jak w katedrze gnieźnieńskiej, wikariuszami byli także wicediekan, subkustosz i precentor⁶⁸. Wikariuszami wchodzącymi w skład kolegium i posia-

⁶⁰ SCGnezn, s. 467, c. 38; J. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 123.

⁶¹ B. Binder, *dz. cyt.*, s. 40.

⁶² Szerzej na temat wikariuszy wieczystych–altarystów zob. B. Binder, *dz. cyt.*, s. 40. O wikariuszach–altarystach, którzy mieli beneficja wieczyste zob. KodWłkp t. 3 nr 1322, 1388; t. 5 nr 422.

⁶³ KodWłkp t. 5 nr 422; J. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 125.

⁶⁴ B. Binder, *dz. cyt.*, s. 42.

⁶⁵ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 690.

⁶⁶ KodWłkp t. 6 nr 64.

⁶⁷ Np.: KodWłkp t. 6 nr 333.

⁶⁸ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 697–699.

dającymi z tego tytułu stosowne prawa byli dwa penitencjarze katedry poznańskiej ustanowieni 24 czerwca 1308 r. przez bpa Andrzeja Zarebę⁶⁹.

Mamy wreszcie wiadomości o istnieniu, także w Poznaniu, kolegium mansjonarzy, erygowanym przez bpa Wojciecha Jastrzębca 13 listopada 1403 r. Byli oni związani z kolegium wikariuszy katedralnych i uposażeni w liczne prebendy altaryjne⁷⁰. Trzeba zaznaczyć, iż prawo prezentacji na altarie przysługiwało – chociaż jedynie ad vitae finem – ich fundatorom, przechodząc następnie z reguły na biskupa. Natomiast prawo prezentacji wikariuszy należało zarówno do prałatów i kanoników, ale także do biskupa (dotyczyło to wikariuszy wieczystych uposażonych nie z prebend kanonicznych, lecz z altarii). Instytucji kanonicznej udzielał wikariuszom dziekan lub wicediekan katedry poznańskiej. Podobne rozwiązania prawne, dotyczące funkcjonowania określonych typów wikariuszy katedralnych, znamy także w innych polskich katedrach: krakowskiej⁷¹, wrocławskiej⁷², oraz – jak wskazuje statut wikariuszy z 1470 r. – we wrocławskiej⁷³.

Przeanalizujmy obecnie zagadnienie terminologii nieco szczegółowej w odniesieniu do katedry płockiej, co do której jednak podstawa źródłowa jest, niestety, uboga i dosyć jednostronna. We wspomnianym już dokumencie Stanisława bpa płockiego z 10 października 1374 r. spotykamy określenie „vicarii sive mansionarii”, natomiast w dokumencie bpa Ścibora z 13 września 1388 r. „... duodecim mansionarios nostre predictae Ecclesie sive perpetuos vicarios nostros”⁷⁴. W kontekście tych dwóch dokumentów oraz trzeciego wystawionego przez bpa Jakuba z Korzkwi 30 września 1402 r. można powiedzieć, iż w katedrze płockiej w tym okresie nie rozróżniano wikariuszy wieczystych i mansjonarzy, co jest dostrzegalne np. w katedrach gnieźnieńskiej czy poznańskiej. Mogą to twierdzenie poświadczają także niektóre postanowienia statutów bpa Jakuba z 1398 r., gdzie również spotykamy określenie: „mansionarius sive vicarius beneficiatus”⁷⁵.

⁶⁹ KodWłkp t. 6 nr 78.

⁷⁰ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 702–703.

⁷¹ Zob. np.: KodDKK t. 1 nr 163, 204; *Kalendarz krakowski*, MPH t. 2 Kraków–Lwów 1868 s. 913; Długosz LBen t. 1 s. 16, 58.

⁷² K. Dola, *dz. cyt.*, s. 297–300.

⁷³ SVEV s. 206, 211–212 (Non curans promoveri portionibus debet privari; De examine presentatorum ad vicarias).

⁷⁴ 13 dok. ArWł nr 9; KodMaz nr 114; *Zb. dok. i list.*, nr 60.

⁷⁵ *Concilia Poloniae*, t. 6 s. 184, 201.

Istniała więc w Płocku najpóźniej w drugiej połowie XIV w. grupa kilkunastu wikariuszy katedralnych zwanych mansjonarzami, którzy posiadali beneficja wieczyste. Brak natomiast jednoznacznego określenia w źródłach, czy byli oni wyłącznie osobistymi zastępcami kanoników, utrzymywanymi z ich prebend, czy też raczej — co bardziej prawdopodobne — tworzyli już wówczas kolegium składające się z dwóch kategorii duchownych: zastępujących w razie potrzeby członków kapituły płockiej i utrzymywanych z ich prebend oraz tych, którzy mogli mieć podobne obowiązki, lecz ich utrzymanie składało się z innych dochodów, np. dziesięcin, czynszów, altarii itp.⁷⁶

W katedrze płockiej spotykamy ponadto zastępców prałatów tj. niższych urzędników kapituły. Istniały dwa rodzaje tychże: wicedziekani znani systematycznie od 5 lutego 1383 r. (choć oficjalnie urząd ten został ustanowiony na posiedzeniu kapituły generalnej dopiero w 1443 r.⁷⁷, oraz subkustosze, działający przy katedrze co najmniej od 1289 r.⁷⁸ Trzeba zaznaczyć, iż zdarzało się korzystanie przez wicedziekanów i subkustoszy płockich — częściej do końca XIV w., wyjątkowo także w pierwszej połowie XV w. — z prebendy kanonickiej. Stanowiła ona zapewne dodatkowe — chociaż nie można wykluczyć, że w pewnych okresach główne — uposażenie tych duchownych⁷⁹. Byli oni także członkami kolegium wikariuszy, a więc posiadali płynące z tego tytułu prawa i uposażenie.

W XIV i XV w. prawo prezentacji oraz instytucji kanonicznej wikariuszy płockich należało — wspomina o tym wyraźnie dokument bpa Jakuba z 1402 r. — do biskupa płockiego⁸⁰. Potwierdza to także jeden ze statutów tego samego biskupa z 1423 r. pt. *De institutionibus*, wspominając wyraźnie jedynie o roli biskupa w tym zakresie⁸¹. Różniłoby to więc katedrę płocką od innych katedr polskich, a także omawianych niemieckich, gdzie prawo prezentowania wikariuszy należało często do prałatów i kanoników, natomiast instytucja kanoniczna leżała w gestii dziekana lub wicedziekana kapituły

⁷⁶ KodMaz nr 114.

⁷⁷ Koryguje to znacznie ustalenia W. Góralskiego, *dz. cyt.*, s. 79.

⁷⁸ Zob. przypis nr 48.

⁷⁹ Przykłady podaję w artykule cytowanym w przypisie 1. Także w późniejszym okresie subkustosze byli dobierani bądź z grona wikariuszy wieczystych, bądź z grupy kanoników katedralnych. Zob. W. Góralski, *dz. cyt.*, s. 84.

⁸⁰ *Zb. dok. i list.*, nr 60. „... collationem vero et institutionem personarum ad huiusmodi mansionarias siue vicarias quociens eas et quamlibet ipsam vacare contingerit nobis et nostris successoribus perpetuis temporibus reseruamus”.

⁸¹ *Concilia Poloniae*, t. 6 s. 233.

(w tym ostatnim przypadku tylko na podstawie specjalnego pełnomocnictwa). Sytuacja zmieniła się nieco dopiero w pierwszej połowie XVI w., kiedy to prawo prezentowania kandydatów do kolegium wikariuszy należało już do kapituły, która przedstawiała kandydatów dziekanowi jako zwierzchnikowi kolegium. Ten zaś występował do biskupa w celu uzyskania dla danej osoby instytucji kanonicznej⁸².

3 Liczebność

Gdy analizujemy liczebność wikariuszy w wybranych katedrach niemieckich, to nieodparcie odnosi się wrażenie, że — szczególnie w XIII w., ale także później — liczba fundowanych wikarii stałych nie zawsze była związana z liczbą prebend kanonickich. I tak np. w Moguncji w końcu XIII w. było ufundowanych 20 wikarii na 41 prebend kanonickich; w Spirze z kolei z dochodów 40 prebend utworzono tylko 10 wikarii; w Trewirze w początkach XV w. liczba tychże osiągnęła 8 na 45 prebend kanonickich. Także w katedrze kolońskiej 76 prebendom istniejącym już w XIII w. odpowiadało 15 wikariuszy-altarystów. Trzech spośród nich nie miało miejsca w chórze, dlatego nie podlegali władzy dziekana. Występowało tam ponadto 5 wikariuszy-księży, którzy posiadali beneficja wieczyste. Do tego dochodziło 7 wikariuszy czasowych dla 5 prałatów i 2 najstarszych kanoników. Razem było więc w katedrze kolońskiej 27 wikariuszy.

Nieco inna sytuacja była w katedrze warmińskiej. Tamtejsze statuty kapitulne z końca XIV w. normowały, iż każdy spośród 4 prałatów będzie miał po 2 wikariuszy, z kolei każdy z 12 kanoników — tylko po jednym. Razem było więc 20 wikariuszy na szesnastoosobowe kolegium kanonickie. Trzeba jednak dodać, że w praktyce aż tyle wikarii nie było zazwyczaj obsadzonych⁸³.

Jak zatem przedstawiała się pod tym względem sytuacja w interesujących nas katedrach polskich? Liczba wikariuszy w tychże (chodzi przede wszystkim o zastępców prałatów i kanoników) w zasadzie odpowiadała liczbie prebend kanonickich na pewno w Gnieźnie, Poznaniu i Wrocławiu. W katedrze metropolitalnej gnieźnieńskiej wikariuszy katedralnych, którzy pełnili funkcje zastępców prałatów i ka-

⁸² W. Góralski, *dz. cyt.*, s. 79.

⁸³ A. Hauck, *dz. cyt.*, s. 193, 199–200; M. Groten, *Priorenkolleg und Domkapitel von Köln im Hohen Mittelalter*, Bonn 1980 s. 221–222; B. Pottel, *Das Domkapitel von Ermland im Mittelalter*, Borna–Leipzig 1911 s. 30.

noników było do 1354 r. — 26, od tego czasu zaś tylko 23 (zredukowana została bowiem liczba prebend kanonickich, a tym samym wikarii, spowodowana szczupłością uzyskiwanych dochodów), w Poznaniu na początku XIV w. — 33, natomiast we Wrocławiu w końcu XV w. — 38⁸⁴. Sytuacja w katedrze plockiej była nieco inna. Z dokumentu bpa plockiego Ścibora z 13 września 1388 r. wiadomo, że przy tej katedrze działało wówczas 12 wikariuszy wieczystych, zaś 30 września 1402 r. bp Jakub z Korzkwi, fundując 4 nowe wikarie wieczyste, zwiększył owo kolegium do 16 osób⁸⁵. Z moich ustaleń natomiast co do liczby prebend kanonickich w kapitule plockiej — korygują one nieco ustalenia Wojciecha Góralskiego — wynika, że wynosiła ona w pierwszej połowie XV w. — 23, zmniejszając się w 1449 r. (przeprowadzono wówczas taksację prebend) — do 22. Nie uwzględniam tutaj naturalnie dziewięciu prałatur⁸⁶. Liczba wikarii wieczystych nie odpowiadała więc nawet liczbie kanonii. Warto dodać, że najliczniejsza grupa wikariuszy wieczystych plockich świadczyła na dokumencie bpa Ścibora 5 lutego 1383 r., który przysądził im wówczas dziesięciny z Jeżewa. Było ich wówczas 12 łącznie z wicedziekanem, a mimo to w dokumencie zaznaczono wyraźnie: „... et ceteros vicarios nostre cathedralis Ecclesie perpetuos”⁸⁷. Sugeruje ów dokument większą niż 12 liczbę wikariuszy wieczystych, zapewne wkrótce tj. w 1388 r. ograniczoną.

4 Święcenia

Stopień święceń, które winni posiadać wikariusze zarówno wyczyści jak i czasowi jest tylko z pozoru sprawą oczywistą. Do głównych obowiązków wikariuszy należała szeroko rozumiana służba w chórze, szczególnie liturgiczna, dlatego mogłoby się wydawać, iż winni oni posiadać święcenia kapłańskie. Zwłaszcza, że w pewnym momencie na nich właśnie spadł główny ciężar sprawowania liturgii z powodu nie wypełniania obowiązku rezydencji przez prałatów i ka-

⁸⁴ KodWlp t. 3 nr 1322; J. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 122; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 691; K. Dola, *dz. cyt.*, s. 298 przypis 54 — wiadomo ze statutów kapituły, że „qaelibet praebenda habet unum vicarium”.

⁸⁵ KodMaz nr 114; *Zb. dok. i list.*, nr 60.

⁸⁶ W. Góralski, *dz. cyt.*, s. 87–88; Zob. A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej plockiej w XIV w i I poł. XV w. Studium prozopograficzne*, t. 1 *Prałaci*, Toruń 1991; t. 2 *Kanonicy* (w druku).

⁸⁷ ArPł perg. nr 86.

noników. Ci ostatni — co również istotne — uzyskiwali często jedynie święcenia subdiakona, diakona lub niekiedy nawet tylko niższe.

Zanalizujmy to zagadnienie najpierw w odniesieniu do wybranych katedr niemieckich. W Halberstadt wikariusze więksi byli zobowiązani do posiadania stosownych święceń tj. określonych oddzielnie dla konkretnych wikariuszy (zastępców króla, prałatów itp.), lecz nie zawsze kapłańskich. Wspomniany już wyżej wikariusz prepozyta tej kapituły był zobowiązany do posiadania tylko święceń diakona⁸⁸.

Erich Weber, wymieniając warunki przyjęcia osób do kolegium wikariuszy katedry magdeburgskiej, nie wspomina o konieczności posiadania wyższych święceń kapłańskich. Winny one natomiast przedstawić świadectwo prawego urodzenia, nie mieć ułomności czy wad fizycznych oraz zdać egzamin z zagadnień teologicznych⁸⁹. Kapłanami natomiast — w świetle tamtejszego ustawodawstwa — musieli być wikariusze w katedrze w Miśni i Liège⁹⁰.

Wydaje się, iż brak obowiązku posiadania przez wikariuszy katedralnych święceń kapłańskich wynikał z tego, iż w licznych kapitułach niemieckich tworzono pewną liczbę prebend kanonickich przeznaczonych wyłącznie dla kapłanów. Na ich posiadaczach ciążył obowiązek szczególnej rezydencji przy katedrze, a przy obsadzaniu takich kanonii rezygnowano nawet — stopień atrakcyjności korzystania z takiej prebendy był bowiem o wiele niższy — ze spełnienia przez kandydata warunku szlacheckiego urodzenia. I tak np. w Kolonii było 7 takich prebend, Moguncji 4, Liège 6, Augsburgu 3, Halberstadt 2 i Lubece aż 8⁹¹. Nie zmienia to obrazu tej kategorii duchowieństwa w niektórych katedrach niemieckich: niekiedy posiadali oni święcenia kapłańskie, ich brak nie był jednak czymś nadzwyczajnym i wynikał zarówno z ustanowionych zasad prawnych, jak i praktyki⁹².

Święcenia kapłańskie były jednym z warunków — często odnotowanym przez źródła — objęcia wikarii katedralnej w Polsce średnio-wiecznej. Zdarzało się wszakże, że warunek ten nie był przestrzegany. Dnia 26 marca 1350 r. abp gnieźnieński Jarosław erygował i dotował altarię św. Marii i Stanisława, i ustanowił altarystami dwóch księży: Wojciecha i Mikołaja, będących wikariuszami katedry. W do-

⁸⁸ A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 47.

⁸⁹ A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 47.

⁹⁰ E. Weber, *dz. cyt.*, s. 47.

⁹¹ K. von Brunn von Kauffungen, *dz. cyt.*, s. 165; J. Görres, *dz. cyt.*, s. 67.

⁹² A. Hauck, *dz. cyt.*, s. 199.

⁹³ A. Werminghoff, *dz. cyt.*, s. 147.

kumencie zaznaczono, iż funkcję tę winni zawsze pełnić księża ⁹³. Z drugiej strony w jednym ze statutów kapituły gnieźnieńskiej z 1468 r. *De vicariis recipiendis* czytamy, że warunkiem uzyskania instytucji kanonicznej na wikarię był egzamin ze śpiewu, czytania i głosu, złożony wobec dziekana lub wicedziekana i 4 wikariuszy ⁹⁴. Nie ma tam wzmianki o święceniach.

Na dokumencie bpa poznańskiego Pawła z 30 listopada 1218 r. w grupie 12 wikariuszy, tylko jeden – Wojciech – wymieniony na liście świadków na pierwszym miejscu, został określony jako „sacerdos” ⁹⁵. W jednym ze statutów kapituły poznańskiej z 1462 r. pt. „*Vicarii canonicales promoveantur ad ordines*” zapisano, iż została podjęta decyzja, aby każdy wikariusz będący zastępcą kanonika, bezpośrednio po ustanowieniu uzyskał święcenia kapłańskie. Interesujące jest jednak to, że nie spełnienie tego warunku nie pozbawiało go beneficjum, tracił jedynie część dochodów tj. dystrybucje chórowe i anniwersarze ⁹⁶.

Dwa dokumenty biskupów krakowskich: Jana Grotowica z 17 lipca 1338 r. i Bodzanty z 9 maja 1355 r., dotyczące ustanowienia altarii w kościele katedralnym w Krakowie wzmiankują wyraźnie, iż altarystami mogą zostać wikariusze katedralni mający święcenia kapłańskie ⁹⁷. Natomiast jeden ze statutów wikariuszy katedralnych krakowskich, który został spisany nie wcześniej niż w XV w. pt. *Novus vicarius non actu presbiter* nie wykluczył objęcia wikarii i wejścia w skład kolegium duchownego, który nie był kapłanem. W takim przypadku ów wikariusz miał być pozbawiony jedynie części dochodów do czasu uzyskania stosownych święceń ⁹⁸. Sytuacja ta przypomina rozwiązanie przyjęte w katedrze poznańskiej.

W katedrze wrocławskiej wikariusze – przynajmniej w XV w. – również nie przestrzegali obowiązku posiadania święceń kapłańskich. Jedno z postanowień statutu wikariuszy wydanego w 1470 r. określiło, iż każdy wikariusz–zastępca kanonika, obejmujący tę godność i nie posiadający święceń kapłańskich winien je uzyskać w okresie jednego roku. Jeżeli tego nie uczyni, będzie pozbawiony wszelkich do-

datkowych dochodów i dystrybucji z wyjątkiem tego, co uzyskuje z prebendy danego kanonika ⁹⁹.

W zasadzie analogiczne rozwiązania podają źródła dla wikariuszy płockich. Już najwcześniejsza na ten temat wiadomość, tj. fragment dokumentu bpa Klemensa z 5 kwietnia 1354 r. dotyczący altarii św. Mikołaja w katedrze płockiej informuje, iż altarystą winien być wikariusz katedry posiadający święcenia kapłańskie ¹⁰⁰.

Najpełniej o tej sprawie orzeka dokument bpa Jakuba z Korzkwi z 30 września 1402 r., wznawiający kolegium wikariuszy płockich. Znajdujemy tam informację, iż ustanowieni przez biskupa wikariusze winni być kapłanami lub uzyskać te święcenia – podobnie jak w innych katedrach polskich – w okresie jednego roku ¹⁰¹.

Rozwiązania prawne nakładały więc obowiązek posiadania przez wikariuszy katedralnych święceń kapłańskich, zezwalając równocześnie na obejmowanie wikarii warunkowo, najczęściej na okres jednego roku tym, którzy go nie spełnili. Ta elastyczność prawna pociągała za sobą – jak sądzę – zapewne częste odstępstwa od założonego ideału.

5 Prawa i obowiązki

Objęcie jakiegokolwiek typu wikarii katedralnej pociągało za sobą uzyskanie określonych praw, ale także – a może przede wszystkim – obowiązków. Podstawowym prawem przysługującym każdemu wikariuszowi katedralnemu było prawo do dochodów (o czym szczegółowo niżej). Ponadto, stali oni w hierarchii tuż po wyższym duchowieństwie katedralnym, mieli prawo do miejsca w chórze (nie wszyscy), a nieliczni np. zastępcy głównych prałatów tj. prepozyta i dziekana zasiadali nawet w stallach kanonicznych (np. w Miśni) ¹⁰².

Do praw wikariuszy katedralnych zaliczyłbym także – chociaż statuty mówią o tym wielokrotnie jako o obowiązku – możliwość noszenia almucji, rodzaju długiej pelerynki podbitej jedwabną podszewką lub skórkami ¹⁰³. Jak to bowiem ujął statut wikariuszy wrocławskich,

⁹⁹ SVEV s. 206 – „... talis vero non curans promoveri, tantum corpore et fundo a suo Canonico gaudebit”.

¹⁰⁰ NKodMaz nr 328.

¹⁰¹ *Zb. dok. i list.* nr 60.

¹⁰² K. von Brunn von Kauffungen, *dz. cyt.*, s. 165.

¹⁰³ SVEV s. 208; SCGnezn, s. 464, c. 19; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 693; *Concilia Poloniae*, t. 6 s. 221.

⁹³ KodWkp t. 3 nr 1293.

⁹⁴ SCGnezn, s. 467, c. 38 („... in cantu, lectura et voce examinatur”).

⁹⁵ KodWkp t. 1 nr 104.

⁹⁶ SCPozn, s. 398, c. 39.

⁹⁷ KodDKK t. 1 nr 163, 204.

⁹⁸ Z. Leszczyńska, *dz. cyt.*, s. 396.

almucja stanowiła oznakę powagi i statusu wikariuszy¹⁰⁴. Winna ona być noszona przede wszystkim w niedzielę i święta, podczas uroczystych procesji czy śpiewania godzin kanonicznych. Statut bpa Jakuba z Korzkwi z 1398 r. wspomina o obowiązku noszenia almucji także przez wikariuszy plockich, zwłaszcza podczas śpiewania godzin kanonicznych¹⁰⁵. W niektórych katedrach wikariusze otrzymywali także przywilej „roku łaski” podobnie jak kanonicy (np. Halberstadt i Magdeburg)¹⁰⁶. Oczywiście prawa te zwiększyły się w momencie otrzymania przez wikariuszy praw kolegiów, np. prawo zarządu własnym majątkiem, posiadania własnej pieczęci (wyjątkowo)¹⁰⁷.

Co do obowiązków, to jednym z podstawowych była rezydencja przy katedrze. Kolejne to: dla pewnej grupy wikariuszy – obowiązki wobec swego prałata lub kanonika (np. zawiadamianie ich o mających się odbyć posiedzeniach kapituł generalnych)¹⁰⁸, dla wszystkich zaś obowiązek służby chórowej w katedrze tj. odprawianie codziennego oficjum, udział w mszy konwentualnej, anniwersarzach, procesjach itp. Z tytułu wykonywania obowiązków altarysty, wikariusze mieli ponadto obowiązek odprawiania mszy św. przy bocznych ołtarzach. Powinności te były każdorazowo określane bądź w dokumentach biskupów, statutach kapitułnych czy wikariuszy osobno dla poszczególnych katedr i nie sposób omówić ich dokładnie w tym miejscu, zwłaszcza że istnieje na temat przynajmniej wprowadzająca literatura¹⁰⁹.

Warto natomiast przedstawić nieco szczegółowiej obowiązki wikariuszy katedry plockiej. Po raz pierwszy zostały one wspomniane, w sposób ogólny, w dokumencie bpa Ścibora z 13 września 1388 r.¹¹⁰ Sprowadzały się do obowiązku rezydowania przy katedrze oraz sprawowania kultu Bożego.

Powinności te – wraz z karami grożącymi za ich nieprzestrzeganie – formułuje szczegółowo bp Jakub z Korzkwi w statucie *De constitutionibus* z 1398 r. Otóż każde zaniedbanie *officium divinum* pociągało za sobą, w przypadku tej kategorii duchowieństwa, karę w

¹⁰⁴SVEV s. 208.

¹⁰⁵*Concilia Poloniae*, t. 6 s. 221.

¹⁰⁶A. Brackmann *dz. cyt.*, s. 37; E. Weber, *dz. cyt.*, s. 48.

¹⁰⁷E. Weber, *dz. cyt.*, s. 48.

¹⁰⁸Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rps nr 348 k. 167, 177.

¹⁰⁹K. von Brunn von Kauffungen, *dz. cyt.*, s. 165–167; A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 33–37; E. F. Biskamp, *dz. cyt.*, s. 48–50; J. Görres, *dz. cyt.*, s. 61–68; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 694–699; J. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 122–124; K. Dola, *dz. cyt.*, s. 298–300.

¹¹⁰KodMaz nr 114.

wysokości 2 groszy praskich. Nie zapłacenie tej kwoty w okresie 8 dni zwiększało karę dwukrotnie. Jeżeli upomniany wikariusz nie uiszczył jej w okresie miesiąca, zostawał pozbawiony dodatkowych dochodów oraz stawał się niezdolny do ich otrzymywania w ciągu 3 lat. Jeżeli zaś te wyroki były nałożone w kolejnym miesiącu, dopiero wówczas określony duchowny – po złożeniu wyjaśnień wobec biskupa i uznaniu ich za niewystarczające – był pozbawiany beneficjum¹¹¹.

Wikariusze byli ponadto zobowiązani do celebrowania mszy. Zaniechanie tego obowiązku powodowało nałożenie na duchownego kary początkowo w wysokości 1 kopy groszy praskich. Dalsze, uporczywe nie wykonywanie wspomnianej powinności pozbawiało danego wikariusza statutowych dochodów¹¹².

Inny statut bpa Jakuba *De vita et honestate clericorum* z 1398 r. wymienia dokładnie godziny kanoniczne, które winny być śpiewane zarówno przez prałatów i kanoników, jak i przez wikariuszy¹¹³. Podstawowym obowiązkiem wikariuszy było rezydowanie przy katedrze. Zdarzało im się jednak łączyć wikarię z kościołem parafialnym (znam 7 takich przykładów dla pierwszej połowy XV w., chociaż było ich zapewne o wiele więcej¹¹⁴). Z tego powodu wikariusze katedralni zostali zobowiązani w kolejnym statucie *De clericis non residentibus*, do wyznaczania w kościele parafialnym swojego wikariusza po to, aby sami nie zaniedbywali obowiązków w katedrze¹¹⁵. Podobnie formułuje obowiązki czterech nowo ustanowionych wikariuszy plockich bp Jakub z Korzkwi w dokumencie z 30 września 1402 r.¹¹⁶ Brak innych źródeł nie pozwala – w przypadku wikariuszy plockich – przedstawić tego zagadnienia w sposób pełniejszy.

6 Uposażenie

Dochody składające się na uposażenie indywidualnego wikariusza lub kolegium wikariuszy były zróżnicowane i zależne od wielu czyn-

¹¹¹*Concilia Poloniae*, t. 6 s. 183–185.

¹¹²*Tamże*, s. 244–247.

¹¹³*Tamże*, s. 221–222.

¹¹⁴Zob. mój artykuł w przypisie 1. Podobne przykłady obserwujemy także w niektórych katedrach niemieckich, np. Halberstadt. A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 33 przypis 8.

¹¹⁵*Concilia Poloniae*, t. 6 s. 235–236. W Poznaniu bp Andrzej Łaskarz zabronił łączenia wikarii z plebanią. Bp Stanisław Ciołek uchylił jednak to rozporządzenie w 1429 r. J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 694.

¹¹⁶*Zb. dok. i list.*, nr 60. Inaczej zostały tam sformułowane kary za zaniedbanie wyznaczonych obowiązków.

ników. Początkowo podstawową formą uposażenia wikariusza katedralnego były dochody pochodzące z prebendy danego prałata i kanonika. Ten typ uposażenia spotykamy zarówno w wybranych katedrach niemieckich, jak i polskich¹¹⁷. Zdarzały się jednak także wyjątki. W Krakowie subkustosz, który posiadał beneficjum manualne był ustanawiany nie przez kustosa (nie miał on własnego wikariusza), tylko przez kapitułę i z jej dochodów otrzymywał uposażenie¹¹⁸. Albert Brackmann stwierdził, iż udziałem wikariuszy i niższych urzędników katedry w Halberstadt była także część dochodów powstała już po wydzieleniu prebend kanonickich z dóbr prepozyta, która nadal pozostawała pod jego zarządem¹¹⁹. Zapoczątkowało to zapewne czerpanie przez kolegium wikariuszy dochodów ze wspólnej masy majątkowej. Natomiast dochody uzyskiwane np. w postaci czynszów z posiadłości miejskich, czynszów oraz dziesięcin ze wsi, były typowe zarówno dla wikariuszy w katedrach niemieckich, jak i w polskich¹²⁰. Do wikariuszy należały również (choć niekiedy były jedyną formą uposażenia) dochody z altarii oraz ponadto — dla prawie wszystkich typów wikariuszy katedralnych — offertoria, np. wotywny czy annwersarowe, i wszelkie inne dystrybucje chórowe.

Zagadnienie to przedstawiam nieco szczegółowiej w odniesieniu do wikariuszy katedry plockiej. Wspomniałem wyżej, że pierwszymi znanymi wikariuszami plockimi od końca XIII w. byli subkustosze, którzy często posiadali prebendę kanoniczną. Wydaje się, że to ona właśnie stanowiła — jeżeli nie jedyną — to w początkowej fazie przynajmniej podstawową formę uposażenia subkustosza. Brak źródeł nie pozwala określić, jakie dochody składały się na utrzymanie wikariuszy plockich (wieczystych), znanych już w pierwszej połowie XIV w. Dokument uposażający altarię św. Mikołaja w katedrze plockiej przez bpa Klemensa z 5 kwietnia 1354 r. określił, iż do jej wikariusza—altarysty będzie należał czynsz z 1anu wsi Białobrzegi¹²¹. Znow jednak nie wiemy, czy był to jedyny dochód owego wikariusza. Z kolei o wspólnych dochodach wikariuszy wieczystych plockich dowia-

¹¹⁷Zob. podrozdział pt. Typy — terminologia.

¹¹⁸Długosz LBen t. 1 s. 95–96. Odmienne było w Poznaniu, gdzie subkustosza prezentował kustosz kapituły katedralnej. Zob. J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 698.

¹¹⁹A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. s. 33; przypis 9.

¹²⁰Np. J. Görres, *dz. cyt.*, s. 62; A. Brackmann, *dz. cyt.*, s. 33; j. Korytkowski, *dz. cyt.*, s. 123; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 694–696; K. Dola, *dz. cyt.*, s. 298–299.

¹²¹NKodMaz nr 328.

dujemy się po raz pierwszy dopiero z dokumentu bpa Stanisława z 10 października 1374 r., gdzie zostało wspomniane, iż do tej kategorii duchowieństwa należały dziesięciny z Ciechocina i Rudaw¹²². Do wikariuszy należała także dziesięcina ze wsi Biała nadana im przed 17 kwietnia 1379 r. i potwierdzona przez bpa Dobiesława 10 września 1380 r., o którą toczyli spór — zakończony ekskomuniką wydaną przez sędziów papieskich na mieszkańców tych dóbr 20 marca 1382 r.¹²³ Dnia 5 lutego 1383 r. bp plocki Ścibor przysądził wikariuszom dziesięciny z Jezewa w sporze z Marcinem, plebanem z Uniecka, i patronami tamtejszego kościoła Borutą i Januszem¹²⁴.

Pierwszy pełny spis dochodów należących do 12 wikariuszy plockich sporządził bp Ścibor 13 września 1388 r.¹²⁵ Określił on wówczas, iż na uposażenie wikariuszy złożą się dziesięciny z 56 wsi (wymienionych w dokumencie), położonych w diecezji plockiej, poznańskiej i włocławskiej, wieś Grębocin z młynem oraz roczny czynsz w wysokości 12 grzywien z miasta Radziejowa¹²⁶. Pobieranie tych dochodów nie odbywało się jednak bez licznych sporów i kontrowersji. Z dnia 26 maja 1390 r. pochodzi dokument, w którym wikariusze zawierają ugodę z mieszczanami z Radziejowa o czynsz należny im z tego miasta¹²⁷. Dnia 30 września 1402 r. Jakub powiększył liczbę wikarii plockich z 12 do 16. Czterej nowi wikariusze otrzymali dziesięciny ze wsi Osiek w ziemi dobrzyńskiej należącej do mensy biskupiej oraz wszelkie dochody pochodzące z altarii św. Andrzeja, Stanisława, Mikołaja i Wszystkich Świętych¹²⁸. Co najmniej od października 1410 r. do 6 września 1417 r. toczył się — wygrany ostatecznie przez kolegium wikariuszy — spór o dochody z altarii św. Andrzeja wraz z dziesięcinami z Wyszogrodu i Rębowa, z Czamborem z Iłowa, ówczesnym notariuszem księcia mazowieckiego Siemowita IV¹²⁹. Wyrokiem z dni 3 i 21 lutego 1416 r. Mikołaj Strzeszkowic wikariusz generalny i oficjał gnieźnieński przyznał wikariuszom — w sporze z

¹²²13 dok. ArWł nr 9.

¹²³Zb. dok. i list., nr 44,46,49; ArPł perg. nr 78 (ten ostatni dokument pominęła A. Borkiewicz—Celińska, *Słownik historyczno-geograficzny województwa plockiego w średniowieczu*, Wrocław 1981 r. s. 8).

¹²⁴ArPł perg. nr 86 (dokument także pominęty przez A. Borkiewicz—Celińską, *dz. cyt.*, s. 110).

¹²⁵KodMaz nr 114.

¹²⁶Tamże.

¹²⁷ArPł perg. nr 105.

¹²⁸Zb. dok. i list., nr 60.

¹²⁹ArPł perg. nr 162, 165, 167, 168, 170.

mieszczanami płockimi – dziesięcinę z ról na przedmieściach Płocka na wysokości 5 groszy z włóki ¹³⁰.

Innym, tym razem wielkim konfliktem, w który popadli wikariusze, był spór związany z zagarnięciem 28 sierpnia 1420 r. dóbr wspólnych kapituły płockiej przez prepozyta Sasina z Trębek, dziekana Borzywoja i archidiacona płockiego Stanisława Pawłowskiego. Współdziałał z nimi wspomniany już Czambor z Iłowa, wówczas kanclerz Siemotita IV. Wikariusze płoccy, którzy ogłosili we wrześniu t.r. wyrok interdyktu biskupiego na zaborców, zostali usunięci przez dziekana Borzywoja z katedry i domów oraz pozbawieni dochodów. Na ich miejsce powołani zostali inni spośród księży diecezji płockiej i gnieźnieńskiej. Warto zaznaczyć, iż całość zajętych dochodów wikariuszy została oszacowana na 3 tysiące florenów rocznie ¹³¹.

Wszystkie dziesięciny z ponad 70 miejscowości, które należały do wikariuszy płockich zostały wymienione w dokumencie bpa Jakuba z 3 lipca 1421 r. Przywracał on je wikariuszom, którzy toczyli wówczas spór z dziekanem Borzywojem ¹³². Decyzja bpa nie była jednak w całości respektowana, o czym świadczy dokument Marka bpa gryzopolitańskiego i administratora diecezji płockiej, który 4 marca 1429 r. polecił księżom Michałowi i Wojciechowi, synom Stanisława z Białobrzegów, zrzec się praw do czynszów i dochodów ze wsi Białobrzegi na rzecz wikariuszy płockich ¹³³. Z pierwszej połowy XV w. znamy jeszcze co najmniej kilka dokumentów dotyczących dochodów i uposażenia wikariuszy płockich lub sporów o nie. Zawierały one np. nadanie przez bpa Stanisława dziesięcin w Żegocinie i Woli Żegocińskiej (1433) ¹³⁴, wykup przez tegoż bpa dziesięciny ze wsi Białobrzegi (1435) ¹³⁵, przysądzenie wikariuszom przez Świętosława z Wojcieszowa, kustosza warszawskiego, dziesięciny w Głogowcu w sporze z tamtejszym plebanem Andrzejem (1446) ¹³⁶. Należy do tych dokumentów także rozstrzygnięcie przez sędziów polubownych sporu między wikariuszami a Raciborem z Golejewa, pisarzem ziemi płockiej, i

¹³⁰Zb. dok. i list nr 90.

¹³¹ArPł perg. nr 180,181,196; J. Kłoczowski, *Biskup Jakub z Korzkwi (1396–1425) i próba restauracji Kościoła Płockiego*, „Studia Płockie” t. 3: 1975 s. 109.

¹³²ArPł perg. nr 180.

¹³³Tamże, nr 200.

¹³⁴Tamże, nr 215.

¹³⁵Tamże, nr 226.

¹³⁶Tamże, nr 269.

mieszczanami płockimi o dziesięcinę z ziem położonych na przedmieściach Płocka, ustaloną na 6 groszy z włóki rocznie (1446) ¹³⁷.

Przedstawione przykłady nie wyczerpują, a jedynie zarysowują zagadnienie uposażenia wikariuszy katedry płockiej. Wymaga ono jeszcze dalszych badań.

Wnioski

Geneza ustanowienia wikariuszy katedralnych ma charakter ogólnoeuropejski i jest prostą konsekwencją upadku życia wspólnego w kapitułach katedralnych. Wyniknęła z konieczności zajmowania się przez prałatów i kanoników majątkami prebendalnymi, z kumulacji beneficjów, a także z pełnienia przez korporacje kanonickie roli swistej „przechowalni” dla młodszych synów szlacheckich w oczekiwaniu na ewentualną możliwość dziedziczenia. Kapituły często zabezpieczały materialne podstawy kariery publicznej poszczególnych duchownych. W wybranych kapitułach niemieckich wikariusze pojawili się na przełomie XI i XII w., w Polsce w początkach XIII w., natomiast w katedrze płockiej dopiero pod koniec tego stulecia (subkustosz) i w pierwszej połowie XIV w. (wikariusze wieczyści). Prawa kolegium wikariusze ważniejszych katedr w Polsce średniowiecznej uzyskali już w początkach XIV w. W wybranych katedrach niemieckich nastąpiło to wcześniej o blisko stulecie, w niektórych jednak prawie równocześnie. Wikariusze katedry płockiej otrzymali te prawa nie wcześniej niż w drugiej połowie XIV w. Wikarie katedralne były bardzo różnorodne, zwłaszcza w katedrach niemieckich, chociaż opierały się na dwóch rodzajach beneficjów, tj. wieczystych i czasowych. Stąd też wynikał zróżnicowany zakres praw i obowiązków wikariuszy katedralnych. Liczba wikariuszy katedralnych nie zawsze odpowiadała liczbie prebend kanonickich. Zdarzało się, że była ona większa, często jednak mniejsza (np. w Płocku). Nie we wszystkich katedrach polskich i niemieckich wikariusze byli zobowiązani do posiadania święceń kapłańskich, chociaż takie rozwiązania prawne niewątpliwie dominowały. Praktyka w tym względzie była jednak różna i często odbiegała od obowiązujących norm prawnych. Największą rolę uzyskali wikariusze w momencie otrzymania praw kolegiów. W niektórych katedrach posiadali oni pewne prawa zbliżone do przywilejów korporacji

¹³⁷Zb. dok. i list. nr 143.

kanonickich (np. annus gratiae). Na uposażenie wikariuszy katedralnych mogły składać się z jednej strony dochody płynące z prebend kanonickich, ale także ze wspólnych dóbr kapitulnych i stołu biskupiego oraz licznych nadań ze strony świeckich, jak również wszelkiego typu dystrybucje chórowe.

Wykaz zastosowanych skrótów

- ABMK — Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne;
 ArPi — Archiwum Diecezjalne w Płocku;
 ArWł — Archiwum Diecezjalne we Włocławku;
 DKM — *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4 (1887);
 KodMaz — *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863;
 KodDKK — *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, t. 1–2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874–1883;
 KodMał — *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905;
 KodWłkp — *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–5, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, Poznań 1878–1881; t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Warszawa 1982;
 Długosz LBen — *Jana Długosza Liber beneficiorum*, t. 1, Kraków 1863;
 NKodMaz — *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2 (1248–1355), wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, i S. Kuraś, Wrocław 1989;
 SCGnezn — *Statuta capituli gneznensis*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności, t. 5 (1897);
 SCPozn — *Statuta capituli poznaniensis*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności, t. 5 (1897);
 SVEV — *Statuta et Constitutiones Universitatis Vicariorum Ecclesiae Cathedralis Vladislaviensis*, wyd. S. Chodyński, (w:) tegoż, *Wikariusze katedry włocławskiej*, Włocławek 1912;
 Zb. dok. i list — *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. 1, wyd. S. M. Szacherska, Warszawa 1975.

ANDRZEJ RADZIMIŃSKI

Domvikare in Plozk vom 13. bis zur Mitte des 15. Jh.

2. Teil: Einige ausgewählte Fragen

(Zusammenfassung)

Das Problem der Domvikare in Plozk wurde bisher vom rechtlich strukturellen Standpunkt aus nicht behandelt. In der historiographischen Literatur, die die Domkirche von Plozk zum Gegenstand hat, sind keine Angaben zu den Typen der Domvikare, deren Zahl, Weihe, Rechte und Pflichten sowie Pfründen vorhanden. Der vorliegende Artikel ist eben diesen Fragen gewidmet. Er hat einen vergleichenden Charakter: es werden rechtliche Lösungen an bedeutenden polnischen Domkirchen (Gnesen, Krakau, Posen, Breslau, Leslau) mit einigen deutschen (Lüttich, Trier, Mainz, Halberstadt, Magdeburg, Meissen) verglichen.

Die Domvikare erschienen an manchen deutschen Domkirchen an der Wende vom 11. zum 12. Jh., in Polen im 13. Jh., an der Domkirche von Plozk erst an der Wende vom 13. zum 14. Jh. Kollegiatrechte erhielten die letzteren frühestens in der 2. Hälfte des 14. Jh. Die Typen von Domvikariaten waren mannigfaltig, insbesondere an deutschen Domkirchen; weniger an den polnischen — darunter in Plozk. Allerdings basierten sie auf nur zwei Arten von Pfründen: den ewigen und den zeitweiligen. Daraus ergab sich der unterschiedliche Charakter von Berechtigungen und Verpflichtungen der Pfründer. Die Zahl der Domvikare in Plozk betrug wenigstens 12 Kleriker und war viel niedriger als die der Kanonikerpfründen. Es begab sich jedoch an anderen Domkirchen — sowohl polnischen, als auch deutschen — daß die Zahl der Domvikare gleich hoch oder gar höher war als die der Pfründen. Die Domvikare in Plozk waren verpflichtet, Priesterweihe zu haben; allerdings übernahmen sie manchmal ihr Amt, ohne dieses Erfordernis erfüllt zu haben. Ihre Pflichten bestanden hauptsächlich darin, an der Domkirche ständig zu wohnen und den Kult Gottes wahrzunehmen. Ihre Besoldung bildete vor allem der Zehnt aus über 70 Ortschaften, aber auch die Einkünfte aus den Kanonikerpfründen, aus gemeinsamen Gütern des Kapitels und des Bischofs; dazu kamen noch zahlreiche Schenkungen seitens der Laien u. a.

Übersetzt von Juliusz Zychowicz